
ŞİRVANDA KƏLAĞAYI SƏNƏTİ
- MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNDƏ QORUNAN
MATERİALLAR ƏSASINDA

Nüşabə ƏSƏDOVA*

Ключевые слова: Национальный Музей Истории Азербайджана, искусство шитья платков-келагаи в Ширване

Key words: National Museum of history of Azerbaijan, art of making scarves kalagayi in Shirvan

Giriş

Azərbaycan xalqı, dünyanın ən qədim xalqlarından biri olmaqla yanaşı eyni zamanda zəngin ədəbiyyatı, möhtəşəm tarixi keçmişi, maddi-mədəniyyət abidələri, incəsənəti və musiqi mədəniyyəti ilə haqlı olaraq fəxr etmişdir. Bu möhtəşəmliyə Azərbaycan xalqının bədii təfəkkür tərzini və yaradıcılığı, təbii sərvətlərinin zənginliyi də böyük təsir göstərmişdir. Ölkəmizin müxtəlif sənət növlərinin hər biri ayrı ayrılıqda uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçməsinə baxmayaraq, birlikdə vəhdət təşkil edərək, Azərbaycan incəsənəti və mədəniyyəti haqqında tam təsəvvür yaratmağa geniş imkan verir. Azərbaycan incəsənəti, ölkəmizin təbiəti kimi rəngarəng, dolğun və zəngindir.

Bu zənginliyə batika sahəsini də əlavə etsək, onda mədəniyyətimizin, etnoqrafiyamızın zənginliyinə daha bir əlavə də etmiş olarıq. Belə ki Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin “Etnoqrafiya elmi fondun” da qorunub saxlanılan və vaxtaşırı sərgilənən Şirvan dövrünün zəngin mədəni irsini özündə əks etdirən kəlağayı nümunələrini araşdırmaq niyyətindəyik.

Qeyd edək ki, batika, qədim sənət növü olub, kəlağayı mənasını verir. Kəlağayı, ipək sapdan toxunmuş dördkünc formalı qadın baş örtüyüdür. Azərbaycanın qərb zonasında buna “çarqat” da deyilir. Azərbaycanda kəlağayı istehsalı ilə lap qədim vaxtlarda məşğul olmuşlar. Orta əsrlər də yüksək keyfiyyətli kəlağayılar, Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Şəki, Naxçıvan şəhərlərində və böyük əksəriyyəti İsmayilli rayonunun Basqal qəsəbəsində hazırlanırdı. Xüsusi görkəminə, milliliyinə və digər nadir toxunma üsuluna görə fərqlənən kəlağayılar hətta xarici ölkələrə də ixrac olunurdu.

* kiçik elmi işçi, AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, email: asadova.nushaba@mail.ru

Şirvan bölgəsinə aid olan kəlağayılar sırasında “Şah buta”, “Saya buta”, “Xırda buta” çeşidlərindən daha çox istifadə olunmuşdur. “Heyratı”, “Soğanı”, “İstiotu”, “Albuxarı”, “Abi”, “Yeləni” adlı əlvan kəlağayılar böyük şöhrət qazanmışdır.

Hazırda kəlağayı toxuculuğu işini davam etdirən sənətkarlar çoxdur.

Batik növü - dekorativ tətbiqi sənətin bir qolu olmaqla el arasında ona “xalq sənəti” də deyirlər. Bu sənət növü xalçaçılıq, qobelen, toxuma və bədii tikmə, zərgərlik, bədii şüşə, bədii oyma və digər növlərlə birlikdə möhtəşəmlik qazanmışdır.

Dekorativ-tətbiqi sənət əsərləri növlərindən biri olan kəlağayı sənəti də digər sənətlər kimi xalq sənəti - xalqın əməyi sayəsində yaranıb onun həyatını təmin edən və özündə xalqın bədii zövqünü əks etdirən təsviri və tətbiqi sənət növlərindəndir.

İstər Azərbaycanda, istərsə də xarici ölkələrdə kəlağayıya olan böyük tələbat bu qədim sənət növünü indiyədək yaşadır. Bu gün də Basqal qəsəbəsində bu işi davam etdirən sülalələr böyük məmnuniyyətlə kəlağayı istehsal edirlər. Müxtəlif illərdə Basqaldan çıxmış sənətkarlar yalnız Azərbaycanın digər bölgələrində deyil, eləcə də Gürcüstanda, Türkmənistanda, İranda, Rusiyada və Özbəkistanda da kəlağayı istehsalının təməlini qoymuşlar.

Kəlağayı elə baş örtüklərindəndir ki, ona hər zaman ehtiyac duyulur. Geyim tərzinin sürətlə dəyişildiyinə baxmayaraq örtüyün ölçüsü, naxışlarının forması olduğu kimi hələ də qalmaqdadır. Onu hətta dünyada ən uzunömürlü baş geyimlərindən biri kimi qəbul etmək olar.

Qeyd edək ki, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında Azərbaycan xalqına dair zəngin materiallar mühafizə edilir. Muzey yarandığı gündən tədqiqatçılar tərəfindən xalqın maariflənməsinə, ölkənin inkişafının mərhələlərini aşkara çıxararaq tədqiq edilməsinə, keçmişini unutmamaq şərti ilə Azərbaycanın tarixini, mədəniyyətini, elmini, adət-ənənəsini tanıtdırması ilə məşğul olmuşlar. Muzeyin Etnoqrafiya fondunda saxlanılan Şirvan dövrü kəlağayıları muzeyin ekspozisiyasında müntəzəm olaraq nümayiş olunur, Muzeyin Neqativ fondunda isə həmin kəlağayılardan istehsal olunma şəkillərdən qiymətli mənbə kimi dəyərlidir. Nəsillərdən-nəsillərə ötürülərək keçən əsrin əvvəllərinə qədər istifadə edilən və hal-hazırda muzey fondlarında çox zəngin materiallar qorunub saxlanılan kəlağayılar əvəzsiz baş geyimi kimi hər kəsdə maraq doğurur. Bütün Azərbaycan bölgələrində olduğu kimi Şirvanda da baş geyimləri kimi də istifadə olunan bu kəlağayılar insanın yaşını, sosial və milli mənsubiyyətini, hətta xarakterini, dünyagörüşünü təyin edən göstəricilərdən biridir. Muzeyin Etnoqrafiya

fondunun kolleksiyasında qorunan Şirvan kəlağayları mühüm elmi maraq kəsb etməklə yanaşı, onların ölçüləri, rəngləri və naxışları da müxtəlifliyi ilə digər bölgələrin kəlağayları ilə hardasa oxşarlıq təşkil edirlər.

Şirvan Azərbaycanın şərgində, Xəzər dənizinin qərb sahili ilə Kür çayı arasında yerləşən qədim sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu yer haqqında Şərqi və Avropa tarixi mənbələrində geniş məlumat vardır. Hələ orta əsrlərdən zəngin əl işləri ilə tanınan Şirvanda memarlıq, “güləbətin”, “təkəlduz” üslublu zərif tikmələr, nəfis milli geyimləri bəzəyən əlvan kəlağayılar yer almışdır. Hazırda da Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya elmi fondunda 40-a yaxın baş örtüyü vardır. Bu bölgəni təmsil edən bir neçə kəlağayları bu məqalədə araşdırırıq.

Azərbaycanın, eləcə də Şirvanın ənənəvi qadın geyim kompleksi içərisində baş geyimləri həmişə xüsusi yer tutmuşdur. Bütün dövrlərdə kəlağayılar qadın gözəlliyinin, abır-həyasının, ismətinin simvolu sayılırdı və bu hazırda da belədir. Belə ki, indi də tək Şirvan zonasında yox, Azərbaycanın bütün bölgələrində qadınlar kəlağayılardan sevə-sevə istifadə edirlər. Azərbaycan qadınlarının bədii-estetik zövqünü göstərən bu baş örtüyü həm də üzərindəki naxışları, rəng çalarları ilə hər kəsi hər vaxt heyran edir. Hələ orta əsrlərdən istifadə olunan və Azərbaycan qadınlarının baş geyimlərinin böyük bir qismini təşkil edən kəlağayılar yaşa və zövqə uyğun olaraq qırmızı, qara, ağ, palıdı yerli, yelənli olurdular. Həm yerli kустar istehsalə məxsus Gəncə, Şəki, Şamaxı, Basqal kəlağayıları, həm də gətirilmə kəlağayılar (“kolxana” və ya “korxana”, “qonşuçatlardan” “saçaqlı kəlağayı”, “bağdatı”, “heratı” və .s.) varlı qadınlarının gündəlik geyim dəstində, yoxsulların isə bayramlıq (boxçalıq) paltarları içərisində əsas yer tuturdu.

Məqsədımız Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan və mütəmadi olaraq sərgilənən Şirvan kəlağayılarının tədqiqi olduğundan burada onlardan bir neçə nümunə göstərmək niyyətindəyik.

1

2

3

1. Kəlağayı. İpəkdən, qara ,narıncı naxışlı baş geyimi
2. Baskal, “Heratı”, kəlağayı, ipəkdən, fonu sterilizə olunmuş nəbati təsvirlərlə doldurulmuşdur.
3. Kəlağayı. İsmayılı Baskal. , “Heratı”, kəlağayı, ipəkdən, basma, iki haşiyədən ibarətdir. Ara sahə soğanı və qırmızı, bənövşəyi, ağ moruğu rəngli butalarla bəzədilib. Mərkəzdə dilikli, yumru göl var. XX əsrin əvvəli.

Göründüyü kimi hər üç kəlağayının naxışları eynidir. Hardasa bir az dəyişiklik vardır. Bu ardıcılıqla kəlağayılardan naxışlarına görə araşdırsaq, demək olar ki, bütün bölgələrdə kəlağaydakı naxışlar eyni qayda, yəni basma üsulu ilə aparılmış və bu üsul hələ də qalmaqda davam edir. Bəlkə də çox cüzi dəyişikliklər vardır.

1

2

3

1. Kəlağayı. “Heratı”, Kəlağayı növünə daxildir. Basma naxış üsulu ilə hazırlanmışdır. Yerliyi tünd badımcanı rəng əlavə qırmızı , göy, ağ, rənglərdən və buta ornamentlərdən istifadə olunmuşdur.
2. “Heratı”, kəlağayı, ipəkdəndir. Yerliyi tünd şabalıdı rəngdədir. Üzərində qırmızı nəbati “dik” adlandırılan haşiyəsi var. Mərkəzindəki göl yumrudur. ətrafı dişlidir. Bölüm ¼ hissəsi orta yerliyin künclərində

yerləşir. Gölün ətrafında güllü dişli buta təsvirləri var. Mərkəzi naxış. İsmayılı, Baskal.

3. Kəlağayı. İpəkdəndir. Yerliyi qırmızı, Haşiyəsi dalğavari həndəsi formalı ağ rənglidir. Ara- sahəsi sayadır, küncələrində dişli 4 ədəd Buta təsvir olunub. İsmayılı, Baskal.

Bu kəlağayılarda və əsasən bütün kəlağayılarda milli ornamentimiz olan butadan istifadə edilmişdir.

Kəlağayıları bu ardıcılıqla araşdırmağa davam etsək deyə bilərik ki, kəlağayı istehsalında müxtəlif rəng cövhərlərindən, müxtəlif bitki növlərindən alınan sumaq, zirinc, narınc, cır alma, zəfəran, qarağat və başqa bitkilərdən boyalar hazırlanaraq istifadə olunur. Onun naxışları ağac və ya metal qəlib vasitəsilə vurulur. Kəlağayının haşiyəsi, bəzən isə xonçası basmanaxış üsulu ilə həndəsi və ya nəbati naxışlarla bəzədilir. Kəlağayıda əks olunan naxışlar özündə böyük məna daşıyır. Kəlağayının üzərində həkk olunmuş naxışlar öz qüdrəti, dərin mənası hesabına yüz illərdir ki, dəyişilməz olaraq qalır. Elə yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrdəki kimi, kəlağayı naxışları içərisində daha çox butalar üstünlük təşkil edir ki, bu da Azərbaycan ornament sənətində ən çox yayılmış bəzək elementlərindən biridir. Kəlağayıda həkk olunmuş naxışların ayrı-ayrı forma və motivləri yerli əhalinin gündəlik məişətinə də sirayət etmişdir. Belə ki, şirniyyat və çörək məmulatlarında, türbə və qəbirüstü abidələrdə kəlağayıya məxsus elementləri görmək mümkündür. Bu baş örtüyünə gözəllik, təmizlik rəmzi kimi Azərbaycan folklorunda, poeziyasında, habelə təsviri və dekorativ sənətində də tez-tez rast gəlinir. Sözsüz ki, bütün bunlar kəlağayı ornamentlərinin bir çox dünya xalqlarının incəsənətində də yer almasına gətirib çıxarmışdır.

Kəlağayının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun həm istilik, həm də sərinlik gətirməsidir. Belə ki, ipək parça son dərəcə nazik, yumşaq olub, onu geyinən insanın dərisinə qulluq edir, müxtəlif mikroblardan qoruyur.

Sirvan bölgəsinin kəlağayısı digərindən əsasən haşiyəsindəki ornamentlərə görə fərqlənir. Basqal kəlağayıları içərisində “Şah buta”, “Saya buta” və “Xırda buta” çeşnilərindən (eskiz) daha çox istifadə olunur. “Heyratı”, “Soğanı”, “İstiotu”, “Albuxarı”, “Abi”, “Yeləni” adlı əlvan kəlağayılar da vaxtı ilə Yaxın Şərqlə və Qafqaz xalqları arasında böyük şöhrət qazanmışdı.

Basqalda “İnkişaf” Elmi Təşkilatın təşəbbüsü ilə “Kəlağayı” Mərkəzi fəaliyyət göstərir. Burada bütün kəlağayı ənənələri tamamilə bərpa olunmuşdur. Həmçinin Basqalda unikal interaktiv “Kəlağayı” muzeyi yaradılmışdır. Bura gələn ziyarətçilər nəinki kəlağayının tarixi və

ənənələri ilə tanış olurlar, eləcə də sənətin yaranma prosesini canlı görüb, hətta məhsulun hazırlanmasında da iştirak edə bilərlər.

1

2

3

1. *Kəlağayı. Tünd göy rəngli ipəkdəndir. Bir enli “dik” aa..... sarı rəngli haşiyəsi var. Haşiyəsi dalğavari dişlidir, nəbatı naxışlıdır. İsmayılı, Baskal.*

2. *Kəlağayı. böyük deyil, ipəkdən, yeləni qırmızı rəngdə baş geyimi*

3. *Kəlağayı. Açıq qəhvəyi rəngli ipəkdən olub. Kənarları tünd qəhvəyi narıncı və ağ rəngli nəbatı formalı naxışlarla bəzədilib. Orta hissəsinə tək tək güləbənzər qəhvəyi narıncı ağ rəngli naxışlar vurulub.*

Kəlağayı yalnız Basqalda yerləşən muzeydə deyil, eyni zamanda Moskvada Dövlət Şərq Xalqlarının İncəsənət Muzeyində, Bakıda Milli Tarix Muzeyində, Azərbaycan İncəsənət Muzeyində xalqımızın məişətində və həyatında oynadığı böyük rol kimi təqdim olunur. Əminliklə deyə bilərik ki, kəlağayı daim Azərbaycan xalqının ayrılmaz hissəsi kimi yaşayacaq. Çünki kəlağayı ənənəsini yalnız bu sənətlə məşğul olanlar deyil, bütünlükdə xalq yaşadır.

Əsrlərcə tarixi olan kəlağayının ərsəyə gəlməsi mürəkkəb proses olduğundan burada bir neçə peşə növünün nümayəndəsi - toxucu (tərrax) (kəlağayı toxuyan), boyaqçı (kəlağayını boyayan), qəlibçi (qəlibin köməkliliyi ilə kəlağayıya müxtəlif naxışlar vuran), kəlağayıçı (ornamentalist sənətkar) iştirak edir. Çəkisi 125 qram olan, bir üzükdən keçə bilən bu unikal örtüyün boyanıb, naxışlanması iki gün çəkir və qəribə görünsə də, adətən bu qadın baş geyimi kişilər tərəfindən hazırlanır. Belə ki, qaynayan rənglərlə, qəliblə işləmək kimi çətin işin öhdəsindən yalnız kişilər gələ bilər.

Baş örtüyünün hazırlanma prosesində ən aparıcı qüvvə boyaqçı hesab olunur. Çünki hazır kəlağayıları küpxanada qaynar şəkildə boyamaq böyük zəhmət, virtuoz bacarıq və incə duyma qabiliyyəti tələb edir.

Kəlağayılar taxta məngənə arasında 2-3 saat ərzində sıxılmış vəziyyətdə saxlandıqdan sonra onların bir üzünü açıb ipə asırdılar. Nəmliyi bir qədər çəkildikdən sonra onları sərgidən yığıb qatlayır və yenə də dəstə halında üst-üstə yığaraq ikinci dəfə məngənəyə

verirdilər. Dəstəcin edilmiş kəlağayı bu vəziyyətdə bir gün ərzində qalıb “qatını götürürdü”.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Neqativ fondunda saxlanılan boyaqçılar və emalatxananın da şəklini verək.

1. *Kəlağayılardan və başqa baş örtüklərin boyanması. İsmailli rayonunun Baskal kəndi. 1960-cı il.*

2. *Kəlağayılardan qurutma prosesi. İsmailli rayonunun Baskal kəndi. 1960-cı il.*

Bütün bunlarla bərabər qeyd edə bilərik ki, UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin noyabrın 26-da keçirilən iclasında Azərbaycan kəlağayı sənəti “Kəlağayı simvolizmi və ənənəvi sənəti” adı ilə UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Repräsentativ Siyahısına daxil edilib.

Hətta müxtəlif illərdə Azərbaycanda səfərdə olmuş A.Oleari, A.Cenkinson, E.Çələbi, A. Düma, F.Kotov kimi səyahətçi və diplomatlar öz qeydlərində kəlağayı haqqında söz açmışlar. Məlumdur ki, 1870-ci ildə Basqal kəlağayı Londonda keçirilən sənət sərgisində gümüş medala layiq görülmüşdür.

Kəlağayı bu gün də Azərbaycanda geyim elementi kimi istifadə olunur və çadradan fərqli olaraq onun dinlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Qadınlar kəlağayını müxtəlif yaş dövrlərində rənginə və formasına görə örtürlər. Belə ki, yaşlı və qoca qadınlar kəlağayını çalma, yaxud dingə şəklində bağlayırlar, cavan qadınlar və qızlar isə örpək kimi istifadə edirlər. Qadınlar yas yerlərində qara, toy mərasimlərində isə əlvan naxışlı kəlağayılar bağlayırlar. Ümumiyyətlə, yaşlı qadınlar tünd, geniş ölçülü, gənc qadınlar isə ağ və əlvan rəngli kiçik ölçülü kəlağayı örtürlər.

Beləliklə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin zəngin eksponatları arasında xüsusi yeri olan kəlağayılar haqqında məlumat verməklə, möhtəşəm tarixiliyi, milliliyi və özünəməxsusluğu ilə Azərbaycan

tarixinin, mədəniyyətinin, incəsənətinin təəssübkeşi olan muzeydə saxlanılan və vaxtaşırı sərgilənən Şirvan bölgəsini təmsil edən kələğayıları, naxışlarına, daşdığı funksiyaya görə araşdırmağa çalışdıq.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya Fondu
2. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya Neqativ Fondu
3. <https://az.wikipedia.org/wiki/K%C9%99la%C4%9Fay%C4%B1>
4. <http://bakucorner.az/az/milli/about-kelaghayi.html>

**Искусство шитья платков-келагаи в Ширване -
на материалах Национального Музея Истории Азербайджана**

Резюме

В статье исследуются образцы келагаи, хранящихся в фонде Национального Музея Истории Азербайджана и являющихся отражением богатого культурного наследия Ширванского региона. Представляя сведения о келагаи, занимающих особое место среди разнообразных экспонатов Музея, бережно сохраняющего свидетельства величественной и своеобразной национальной истории, культуры и искусства, мы постарались изучить эти периодически экспонируемые ширванские платки с точки зрения их рисунка и функции.

**The art of kalagayi in Shirvan - based on materials of National
Azerbaijan History Museum**

Summary

This article deals with samples of kalagayi preserved in the fund of the National Azerbaijan History Museum, which reflect rich diversity of the cultural heritage of Shirvan region. So, providing information on scarves kalagayi, that have a special place amongst the various museum objects, which store carefully attesting to unique as well as great national history, art and culture. Furthermore, as far as possible we have attributed sources in order to study these constantly displayed in museum exposition Shirvan scarves in terms of its patterns and purpose.